

Волинь-Житомирщина
Історико-філологічний збірник з регіональних проблем
Випуск 26 / 2015

УДК 811.161.2'0+811.161.2'28

Василь ДЕНИСЮК

ФРАЗЕОЛОГІЯ ДОКУМЕНТІВ БРАЦЛАВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА

У статті проаналізовано засвідчений в українському діловому дискурсі другої половини XVI ст. фразеологізм «слово в слово» та його варіанти, зроблено припущення про їх національне утворення за відомими моделями.

Ключові слова: фразеологізм, діловий стиль, українська мова XVI ст.

Фразеологічна скарбниця української мови формувалася протягом багатьох століть. Відомі, здавалося б, і джерела, і шляхи поповнення, і моделі утворення, і стильова специфіка функціонування фразеологізмів, однак цього недостатньо, щоб стверджувати, що українська історична фразеологія як розділ фразеології уже сформована. Українська історична фразеологія наразі презентована спеціальними монографічними та дисертаційними працями Л. І. Коломієць, А. І. Генсьорського, О. С. Юрченка, О. О. Суховій, І. В. Черевко, а також статтями чи окремими розділами дисертаційних досліджень Ф. Є. Ткача, Л. І. Батюк, М. М. Онишкевича, В. В. Денисюка. На важливості вивчення фразеології в історичному аспекті свого часу наголошував Л. А. Булаховський, який визначив такі її завдання: «добирати різний матеріал, здатний кинути світло на походження, семантико-побутові корені певних фразеологізмів і дати конкретне пояснення, коли, де та як той або інший вираз набув пізнішого свого, вже безпосередньо не зрозумілого, значення, що з ним обертається в мові як належний їй фразеологізм» [2, с. 68]. В. М. Мокієнко завдання діахронної фразеології вбачає в системному охопленні найрізноманітнішого матеріалу, врахуванні лінгвальних і екстралінгвальних фактів, залученні широких генетичних і типологічних паралелей [7, с. 2].

У нашій розвідці проаналізуємо фразеологію документів Брацлавського воєводства (1566–1606 рр.), яка ще не була об'єктом лінгвістичних досліджень, як і їх мова загалом, на що вказують упорядники видання [6, с. 129]. Коментуючи лінгвальну специфіку документів, М. Крикун указує на те, що «мова документів королівської та брацлавських, луцьких, володимирських і кременецьких гродських і земських канцелярій зовсім ідентична. Напевно, при складанні їх мовним, особливо термінологічним, взірцем головним чином слугував Другий Литовський статут» [6, с. 129].

Як відомо, діловий стиль характеризується чіткістю, регламентованістю, точністю, строгістю у відборі лексичних одиниць та конкретики їх семантики, відтворюваністю ситуації (відповідно – й певних текстових елементів). Як ми вже зазначали, ділова фразеологія XIV – першої половини XVII ст. була об'єктом лінгвістичних зацікавлень Л. І. Коломієць [3; 4]. Аналіз писемних текстів

дозволив дослідниці зробити висновок, що визначальною рисою ділового стилю є «відсутність образно-експресивної фразеології, деяка насиченість термінологічними словосполученнями, які використовуються часто не тільки як спеціальні терміни, але і як загальнолітературні вирази. Імовірно, що вони входили в лексико-фразеологічний фонд старої української мови, будучи її невід'ємним елементом, оскільки вживались у пам'ятках різних жанрів і стилів» [5, с. 52]. Коментуючи думку Л. І. Коломієць, відзначимо, що мовознавець про діловий стиль пише не як про замкнуту лексико-фразеологічну систему, а як таку, що може включати міжстильові (чи міжжанрові) фразеологічні одиниці. Такий висновок можна було зробити на основі дослідження писемних пам'яток другої половини XVI – першої половини XVII ст., коли українська мова активно збагачувалася новими жанрами та продовжувала розвивати старі.

Справді, ділові документи другої половини XVI – початку XVII ст. потребують прискіпливого лінгвістичного вивчення. Цей період для мовознавців становить неабиякий інтерес ще й тому, що: по-перше, мовна ситуація в тогочасній Україні в усіх сферах позначена польським і латинським впливом; по-друге, ділові тексти повинні були одними з перших відреагувати на таку мовну політику, отже, мали б репрезентувати значною мірою старопольську мову не тільки на лексичному, але й на інших рівнях.

Значущість ділової писемності для фразеолога визначається й тим, що мова діловодства, не будучи строго кодифікованою, опиралася на узуальні норми, які склалися як результат практичної діяльності писарів. Шаблонність тексту як найважливіша характеристика стилю сприймається нами насамперед через формули, штампи, коріння яких потрібно шукати ще в київському койне. XVI–XVII ст. демонструють нам взаємодію ділової і народнорозмовної мови, коли стійкі мовні одиниці, зазнавши переосмислення на основі їхньої семантики, ставали надбаням живого мовлення.

Документи Брацлавського воєводства – це збірка текстів, джерелом походження яких є власне Брацлав як центр воєводства та Брацлавщина. Значну групу становлять тексти з інших територій, проте в них ідеться про події чи явища, пов'язані з Брацлавщиною. Це є немаловажливим фактом, оскільки, як зазначали вище, одним із мовних взірців цих документів був Другий Литовський статут, тобто Волинський статут 1566 року. Це змушує задуматися над тим, чи на всіх рівнях маємо вплив мови статуту. І – чи не найголовніше – чи на всіх територіях, зокрема й на тих, де було створено другу редакцію статуту.

Аналізовані тексти репрезентують активне функціонування ділової фразеології. Звертає на себе увагу факт фразеологічної номінації скрупкульозності ділової ситуації, яка в досліджуваних документах репрезентована стійким словосполученням дублетної синтаксичної структури *слово в слово*, напр.: *А так са тоє очевисьтое оповеданє, добровольное сознание и лист пна Федора Шлеши и малжонки его слово в слово до книгь кгородскихъ записати казал* (Луцьк, 1572 р. // ДБВ, с. 183); *А такъ æ тоє устноє а добровольное сознаныє Михаила Ковтана и лист его, от него его милости кнæзю воеводе кие даньи, слово в слово с початъку ажъ до конца у книги справ нийих трыбуналскихъ записати казалъ* (Луцьк, 1578 р. // ДБВ, с. 232); *А такъ æ тоє добровольное сознаныє пана Гневюша Стрыжовского, воиского веницкого, и листъ ег(о) милости сознаныи слово в слово с початку аж до конца до книгь кгородскихъ браславскихъ за прозьбою его милости записати казалъ* (Краків, 1578 р. // ДБВ, с. 234); *А такъ мы, того листу огледавши и достаточньо его перед собою вычитати сказавши, ... сьлово у слово в книги кгородские записати наказали*

(Луцьк, 1579 р. // ДБВ, с. 238); *И просил пан Иван Кошъка, абы тот лист запис его до книг ггородских луцких слово в слово уписан был* (Луцьк, 1580 р. // ДБВ, с. 260); *которыи слово в слово такъ сѧ в собе мает* (Житомир, 1597 р. // ДБВ, с. 694) та ін.

Проте більшою частотністю в досліджуваних текстах позначений варіант цього стійкого словосполучення *слово отъ слова*, напр.: *Которыи слово отъ слова перед нам и был вычитан и так сѧ в собѣ маети* (Луцьк, 1569 р. // ДБВ, с. 162); *Которого есмо слово отъ слова до книг своих замковых уписати казали* (Володимир, 1570 р. // ДБВ, с. 174); *Ако ж ѧ за прозбою и властнымъ позволеньемъ его самого на прозбу его то вчинил, рукою своею властною тот его лист подписал и до книгъ его пораднѣ слово отъ слова вписаль* (Володимир, 1570 р. // ДБВ, с. 176); *которыи слово отъ слова такъ сѧ в собе маеть* (Варшава, 1570 р. // ДБВ, с. 176); *которыи слово одъ слова такъ сѧ в собе маети* (Краків, 1574 р. // ДБВ, с. 187); *Которог(о) листу мы огледавши, велели его слово отъ слова до книг наших канцлерейскихъ коронних и в сѧс лист нашъ вписати* (Краків, 1574 р. // ДБВ, с. 194); *Которим квитъ слово отъ слова такъ сѧ в собѣ маеть* (Львів, 1578 р. // ДБВ, с. 215); *тот лист продажныи слово отъ слова до книг справ судових был вписан; и так сѧ в собѣ слово отъ слова мает* (Луцьк, 1579 р. // ДБВ, с. 240); *Которыи лист слово отъ слова до книг ггородских луцких есть уписан* (Луцьк, 1583 р. // ДБВ, с. 325) та ін.

Третій варіант – *отъ слова до слова*, за даними документів Брацлавського воєводства, найменш уживаний, що свідчить про його пізнішу появу, напр.: *такъ сѧ отъ слова до слова в собе маеть* (Варшава, 1581 р. // ДБВ, с. 289); *...розказали есмо отъ слова до слова до книгъ ниих вписати* (Варшава, 1589 р. // ДБВ, с. 454);

Котораѧ была перед нами читана и так сѧ в собѣ одъ слова до слова мает (Варшава, 1606 р. // ДБВ, с. 1011) та ін.

Власне, наведені контексти не дозволяють повною мірою стверджувати, що всі три варіанти функціонували на Брацлавщині однаковою мірою і який шлях і час їхньої появи. Сумнів зрозумілий, адже багато документів, уміщених у збірнику, написано на Волині та в Польщі, тобто писар, найвірогідніше, також був родом із тих територій. Навіть вписи, наприклад, у Луцьку гродську книгу із Брацлавської гродської книги, зрозуміло, зроблені волинянином. Та чи звичним явищем для нього вже було номінувати скрупульозність переписування канцелярським штампом *слово въ слово / слово отъ слова*? Так, волинські грамоти XVI ст., де, за логікою, ми мали би подібати цей канцеляризм, не засвідчують фразеологічної одиниці. Навіть записи, зроблені в одному місті, як-от Володимирі. Не зафіксовано цього стійкого словосполучення і в актових книгах Житомирського гродського уряду кінця XVI – початку XVII ст. Чим тоді можна пояснити, що ділові документи, створені на території, яка однією з перших у своїй офіційно-діловій практиці почала опиратися на Другий Литовський статут, не засвідчено канцеляризму *слово въ слово / отъ слова до слова*? Брацлавщина появу цього фразеологізму засвідчує з 1585 року: *положил есми лист упоминаяныи и при нем копейю с того листу упоминального под печатью и с подписом руки, слово в слово списавши* (Брацлав, 1585 р. // ДБВ, с. 365); *которыи отъ слова до слова такъ сѧ в собе маеть* (Городня, 1585 р. // ДБВ, с. 413; 433); *... розказали есмо отъ слова до слова до книг ниих записати* (Городня, 1585 р. // ДБВ, с. 418) та ін.

На нашу думку, причину цього можна вбачати у специфіці роботи писарів-професіоналів, які чітко розмежовували первинний запис зі слів і запис, зроблений повторно, тобто переписаний з однієї книги в іншу з різних причин. Додатковим

підтвердженням такого розмежування слугує поява і широке використання варіанта фразеологізму *слово отъ слова*, що дозволяє вбачати в ньому вербальну репрезентацію сутності роботи писаря, який мав зробити новий запис чітко для легкого прочитання і розуміння, тобто загальний текст мав бути поділений на слова. Аналізований варіант, як засвідчують ділові тексти Брацлавщини, склав конкуренцію калькованому з французького *mot a mot* [1, с. 531] словосполученню *слово въ слово*, однак не закріпився у фразеологічній системі української мови XVII ст. і, відповідно, не успадкований сучасною українською мовою.

Уважність писаря до точного запису акумульована в «абсолютному» значенні завдяки конкретній семантиці основного компонента: увесь документ, а не якась частина мають бути точно зафіксовані. З цієї позиції можемо стверджувати про розвиток варіанта *отъ слова до слова* на власномовному ґрунті за здавна відомою моделлю, фразеологізми якої були активно вживаними в різних жанрах, зокрема й діловому, напр.: *аже Веремѣи вынен был долгу тому Михайленку за розный товар, за который товар Веремѣи все отдал тому Михайленку од мала до веля* (АБМУ, с. 61); *А по описѣ и розиску все о(д) мала до велика было (б) по(д) охранение(мъ) в(ъ) цѣлости* (ДДГ, с. 44); *Хто хотѣл з(ъ) ихъ компаніи, бралъ и марнотравилъ, а инніе рѣчи о(т) мала до велика, якіе были в(ъ) дворѣ, также забыра(т) и на возъ кла(ст)* (ДДГ, с. 72); *... мои пожи(т)ки о(т) мала до велика, всѣ позабѣралъ во дворъ свой* (ДДГ, с. 88); *... я обовязуюсь всю обѣду о(т) мала и до велика пополнить* (ДДГ, с. 95); *Буди увѣрен добрѣ, яко у всѣм докончании того писання правды же не услышишь, толко вшечечную и безвѣстную римское курвы лжу, которую, если убо от главы и до ног хотѣл обнажити и обличити по ряду* (1600–1601, Виш. Кр. отв., с. 187 // Картотека); *По смѣткѣ смѣтѣ, срого^м срожній, в^б тропы ходи^м, що и ча^с тажшлася болѣзнь в^б ср^оцу родить. Досѣть мордерско Пна нелютостне бито, о^м главы а^{жс} до ногъ все тѣло страшне зрито* (Львів, 1631, Волк. Розм., с. 11 // Картотека) та ін.

У XVII–XVIII ст. в українській діловій сфері продовжили функціонувати два варіанти – *слово въ слово*, *отъ слова до слова*, чому сприяли насамперед особливості жанру, зокрема однотипність ситуацій, що позначилися на частотності й відтворюваності стійких мовних комплексів, напр.: *ись той записки его сиятельству Разумовскому и наслѣдникамъ его, на владѣние показанною греблюю и мельницами, крѣпостью выдана, въ которой отъ слова до слова написано тако* (АПП, с. 101); *Представленной же купчей записъ отъ слова до слова, содержания послѣдующого* (АПП, с. 102); *въ книги заведенная, вписанная которая отъ слова до слова такса въ себѣ мѣла* (АПП, с. 125); *то(т) випи(с) до книгъ ратушини(х) приняли і слово в (с)лово уписа(т) казали* (ЛРК, с. 106); *... (с)писавши слово в слово то(т) реєстръ з уряду наше(з)[о] Ло(х)кицько(з)[о]* (ЛРК, с. 124); *Записъ Иванов, зятя Нахимишина, и жони его Гандзи принят до книг мѣских Полтавских и преписан слово в слово, которое так ся в собѣ мѣеть* (АКПГУ, с. 46); *Сіе всѣ, вишей іменами вираже(н)іе, слово въ слово, та(к) сознали о заводѣ* (ДДГ, с. 172); *И глибовцѣ слово в слово тое жъ знаю(т) и всѣ признаю(т)* (ДДГ, с. 185). Ці словосполучення засвідчено навіть у межах одного документа: *...который слово в слово такъ в се в собѣ маеть <...> Который то листъ купный на афектацію его милости пна судиѣ от слова до слова до книг мѣских Стародубовских принят и про память записанъ* (АКСГУ, с. 62–63).

У сучасній українській мові збереглися обидві фразеологічні одиниці: [від слова] до слова «1. Все підряд, нічого не пропускаючи, від початку до кінця. 2. Точно, дослівно, без змін» (СУМ, IX, с. 368; ФСУМ, с. 827); *слово в слово*

«1. Без будь-яких змін; точно, дослівно. 2. Не пропускаючи нічого, від початку до кінця» (СУМ, IX, с. 368; ФСУМ, с. 829).

Отже, ділові тексти Брацлавського воєводства та інших територій засвідчують становлення на українському мовному ґрунті, починаючи з другої половини XVI ст., засвоєного через західнослов'янське посередництво (чеської чи польської мов) фразеологізму *слово вь слово* та витворення власного варіанту *оть слова до слова*. Функціонування ж словосполучення *слово оть слова* слугує додатковим підтвердженням адаптаційних процесів у запозичених мовних одиницях для номінації різних аспектів роботи писарів.

Список використаних джерел та їх умовних позначень

АБМУ – Акты Бориспольскаго мѣйскаго уряда. 1612–1699 гг. – К., 1892. – 112 с.

АКПГУ – Актовья книги Полтавского городского уряда XVII вѣка. Справы вѣчистья 1672–1680 годовъ / ред. и прим. В. Л. Модзалевского. – Чернигов : Типографія Г. М. Веселой, 1914. – Вып. 3. – 124 с.

АКСГУ – Актовая книга Стародубовского городского уряда 1693 года / подь ред. В. Л. Модзалевского. – Чернигов : Типографія Г. М. Веселой, 1914. – 136 с.

АПП – Мотыжинский архив: Акты Переяславского полка XVII–XVIII в. – К., 1890. – 223 с.

ДБВ – Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / упорядники М. Крикун, О. Піддубняк. – Львів, 2008. – 1218 с.

ДДГ – Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. : зб. документів / упоряд., автор передмови та комент. В. Й. Горобець; відп. ред. Л. А. Дубровіна. – К. : Наук. думка, 1993. – 392 с.

Картотека – Картотека Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).

ЛРК – Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. / упоряд. О. М. Маштабей, В. Г. Самійленко, Б. А. Шарпило. – К. : Наук. думка, 1986. – 222 с.

СУМ – Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 1999. – 984 с.

Література

1. Бирих А. К. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник / Бирих А. К., Мокиенко В. М., Степанова Л. И. – СПб. : Фолио-Пресс, 1998. – 704 с.

2. Булаховський Л. А. Загальне мовознавство / Л. А. Булаховський // Булаховський Л. А. Вибрані праці в п'яти томах. – К. : Наук. думка, 1975. – Т. 1. – 495 с.

3. Коломиец Л. И. Фразеология украинского языка второй половины XVI – первой половины XVII вв. (Генезис и стилистическое использование) : автореф. дисс. на соискание ученой степени докт. филол. наук : спец. 10.02.02 «Украинский язык» / Л. И. Коломиец. – К., 1978. – 48 с.

4. Коломиец Л. И. Язык украинских грамот XIV–XV вв. : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 663 «Языки народов СССР (украинский язык)» / Л. И. Коломиец. – Харьков, 1953. – 16 с.

5. Коломієць Л. І. Про деякі особливості фразеологічних сполук української актової мови XIV – XV ст. / Л. І. Коломієць // Начальный этап формирования русского национального языка. – Л., 1960. – С. 52–55.

6. Крикун М. Брацлавське воєводство впродовж своїх перших сорока років / М. Крикун // Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / упорядники М. Крикун, О. Піддубняк. – Львів, 2008. – С. 5–131.

7. Мокиєнко В. М. Противоречия фразеологии и ее динамика : автореф. дисс. на соискание ученой степени докт. филолог. наук : спец. 10.02.03 «Славянские языки» / В. М. Мокиєнко. – Л., 1976. – 32 с.

Васи́лий Дени́сюк

Фразеологія документів Брацлавського воєводства

В статье проанализирован зафиксированный в украинском деловом дискурсе второй половины XVI в. фразеологизм «слово в слово» и его варианты, сделано предположение об их национальном образовании по известным моделям.

Ключевые слова: фразеологизм, деловой стиль, украинский язык XVI в.

Vasyl Denysiuk

Phraseology documents Bratslav province

The article analyzes certified in the Ukrainian business discourse second half of the 16th c. idiom «слово в слово» and its variants, was suggested for the formation of national famous model.

Keywords: idiom, business style, Ukrainian language of 16th century.